

A Makó–Kosihy–Čaka-kultúra kapcsolatai egy kiskundorozsmai településrészlet alapján

Csillagminta

2023. 01.

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	3
A lelőhely és a kora bronzkori objektumok	3
A kerámia általános jellemzői	4
A leletanyag értékelése.....	5
Fazekak, tárolóedények	5
Tálak	6
Bögrék, korsók.....	8
Kiemelkedő jelentőségű leletek	9
Hengeres testű palack	9
Nyílhegy	10
Kocsikerék modell.....	10
Településszerkezet és életmód	12
Kulturális kapcsolatok és kronológia	16
A Makó- és a Somogyvár–Vinkovci-kultúra kapcsolata.....	17
A Makó- és a Harangedény-kultúra kapcsolata.....	20
A dorozsmai lelőhely kronológiai besorolása	22
Összegzés	23
Bibliográfia.....	24
Rövidítésjegyzék	32

Bevezetés

Dolgozatomban a Szeged, Kiskundorozsma–IV. homokbánya területén feltárt kora bronzkori településrészlettel, s ennek kapcsán a Makó–Kosihy–Čaka-kultúra¹ kulturális kapcsolataival foglalkozom. Első körben a lelőhely rövid ismertetését, az objektumok és leletek leírását végzem el, ezután kitérek a leletanyag értékelésére, melynek során külön alfejezetekben tárgyalok három kiemelkedő jelentőségű tárgyat. A következő fejezetben részletesebben írok a település szerkezetéről és az archaeozoológiai vizsgálatok eredményeiről. Az általam vizsgált lelőhelyen mindössze 5 – biztosan a kora bronzkorra tehető – objektum került elő, ez önmagában kevés a szerkezet meghatározására, viszont a Makó-kultúra többi településével összevetve következtetni lehet a dorozsmai település felépítésére is.

A továbbiakban a kulturális kapcsolatok kerülnek előtérbe, ugyanis két gödörből is előkerült a Makó-kultúrában idegen, viszont a Somogyvár–Vinkovci- és a Harangedény-kultúrából jól ismert, vezérleletnek tekinthető tárgy. A Makó-kultúra időrendje finomítandó területe a kutatásnak, jórészt csak a szomszédos, párhuzamos kultúrákkal való kapcsolata alapján lehet következtetni a korai és kései fázisára, ezért a kulturális kapcsolatok és a kronológia együtt szerepelnek a dolgozat ezen részében.

A lelőhely és a kora bronzkori objektumok

A Szeged, Kiskundorozsma–IV. homokbánya területén a Szeviép Zrt. és Kordás Pál bányatulajdonos a kitermelés megindítását tervezték. A munkálatok előzményeként a délrebbre fekvő dombon terepbejárást végeztek a Móra Ferenc Múzeum munkatársai, melynek során kelta lelőhelyre utaló leletek kerültek elő. Ezt követően próbaásatást folytattak az északabbra lévő dombon, hogy kiderüljön, az említett lelőhely áttekint-e arra a területre. A feltárás során egy szarmatának vélt telep ritkás nyomaira bukkantak. A lelőhely két szomszédos, vizes-mocsaras környezetből kiemelkedő dombon található, melyeket egykor a Maty-ér ágai öveztek (1–2. térkép).

A Maty-ér a környék jelentős felszínalakító tényezője, mely közepes mederszélességű folyóvízként működött, helyzete kulcsfontosságú, mivel a vizenyős területekkel tagolt homokhátság délkeleti peremének és a Tisza alluviális árterének találkozásánál terül el.² Helyzetéből adódóan kedvező természeti adottságokkal rendelkezik, az egykori folyóvíz közelsége és a termékeny talajjal rendelkező dombhátak megfelelő feltételeket nyújthattak a

¹ A továbbiakban Makó-kultúra.

² SZALONTAI 2014, 34.

megtelepülés számára, ezt támasztja alá a feltárt – különböző korszakokból származó – jelenségek igen magas száma is.³

A múzeum megbízásából a szegedi Régészeti Tanszék munkatársai és hallgatói 2009. április 6. és május 14. között megelőző feltárást végeztek az északi területen. A gépekkel humuszolt, közel 21000 m²-en 139 objektumot tártak fel Kulcsár Valéria és Sánta Gábor vezetésével. A legtöbb jelenség a késő vaskorra keltezhető, emellett néhány kora bronzkori, középkori és újkori objektum is napvilágra került. A kora bronzkorinak vélt jelenségek a terület északnyugati részén helyezkedtek el (1. t.).

2009. május 18. és július 21. között a múzeum munkatársai Fogas Ottó vezetésével folytatták a feltárást a déli domb területén. A megközelítőleg 20000 m²-en további 112 objektumot tártak fel, melyek közül a legtöbb szintén késő vaskorinak, a többi pedig újkori jelenségnek bizonyult.⁴

Az alábbiakban a kora bronzkorinak vélt jelenségek közül a 102. obj./142. str., 106. obj./147. str., 107. obj./148. str., 110. obj./151. str.⁵ számút és ezek tartalmát mutatom be, illetve egy ismeretlen számú,⁶ de az előzőkkel egykorú objektumot, mivel a betöltéséből előkerült leletanyag biztonsággal keltezhető a kora bronzkorra.⁷ A feltárt objektumok mind gödrök voltak, melyek – az eredeti funkciójuk elvesztése után – hulladékgödrökként szolgáltak.

A kerámia általános jellemzői

A feltárt leletanyag legnagyobb részét kerámiatöredékek alkotják, melyek nagyobb része sötét, a szürke és a barna különböző árnyalatiban jelennek meg. Viszonylag nagy számban kerültek elő egyenetlenül égetett, kívül barna, belül szürke és szürke, barna foltos darabok. Kevés oxigéndúsabb égetéssel előállított vörösesbarna töredék is megjelenik.

A kerámiák többsége homokos és samottos, esetenként homokos és apró kavicsos anyagú. A tisztán homokos anyagú kerámiák szinte kivétel nélkül vékony falú, jól eldolgozott, simított felületű töredékek.

A kerámiaanyagban egyaránt jelen vannak a finomabb és a duvább felületű töredékek

³ TÓTH 2002, 31.

⁴ Számos olyan objektum, elsősorban gödör, cölöplyuk, árokészlet és kút került napvilágra, melyeket leletek hiányában nem sikerült keltezni. Esetenként csak néhány jellegtelen őskori kerámiatöredék került elő a betöltésekből, melyek pontos meghatározásra nem alkalmasak.

⁵ A továbbiakban csak az objektum szám fog szerepelni.

⁶ A továbbiakban X. objektumnak nevezem, a leletanyag egy kelta objektum száma alatt szerepelt a leltárkönyvben.

⁷ A leletanyag a szegedi Móra Ferenc Múzeumban található, a 2010.10.1762–1787. és 2010.10.877–978., valamint a 2010.10.1395. és 2010.10.1671. leltári számon.

is. A jól eldolgozott, sokszor simított felületű darabok a legtöbb esetben vékony falúak, többségük bögrékhez és korsókhoz tartozhatott, de hasonló tál- és kisebb méretű fazéktöredékek is előkerültek. Valamivel kisebb számban jelennek meg a durvább felületű, fazekakhoz és tárolóedényekhez, esetenként tálakhoz tartozó töredékek. A durva felületű kerámiatöredékek között megjelennek a szándékosan, fröcskölt agyaggal durvított darabok is.

A leletanyag értékelése

Az előkerült leletanyag 3 nagy tipológiai csoportba sorolható:

Fazekak, tárolóedények⁸

A leletanyag jelentős részét a fazekakhoz és tárolóedényekhez tartozó perem- és oldaltöredékek alkotják. Kivétel nélkül lekerekített peremű darabok kerültek elő, ez a kialakítás jellemző a Makó-kultúra edényeire.⁹ A töredékes állapot miatt a fazekak, tárolóedények pontos típushoz kötése a legtöbb esetben nem lehetséges, szerencsés helyzetben a perem- és a nyakkiképzés alapján különíthetők el.

Kisebb arányban kerültek elő íveltebb nyakú, kihajló peremű töredékek (5. t. 9., 9. t. 1.). A kónikus vagy hengeres nyakú típusok a korszak jellemző fazekai,¹⁰ a homokbánya területén nagyobb arányban találtak ilyen töredékeket. Ezek kivétel nélkül enyhén kihajló peremű darabok (4. t. 7., 5. t. 2., 9. t. 8, 9., 11. t. 3.). Az enyhén kihajló perem a Makó-kultúra elterjedési területének keleti felére jellemző, szemben a nyugati területeken megszokott erősen kihajló peremkiképzéssel.¹¹ A hengeres nyakú, öblös vállú tárolóedények (6. t. 4.) elterjedtek voltak a kora bronzkorban, a késő Vučedol-, Somogyvár–Vinkovci- és Nyírség-kultúrában is megjelennek.¹² Egy tölcséres nyakú, kissé megvastagított peremű típus (4. t. 6.) is képviselteti magát az anyagban, profilja alapján a Kulcsár XIII/1a típushoz hasonló, más alföldi lelőhelyeken is előfordul.¹³

A dorozsmai lelőhelyről hiányoznak a kifelé háromszög alakban megvastagított – gyakran bevagdalt – peremű fazekak, ami nem meglepő, a Makó-kultúra többi Csongrád

⁸ A két edényformát együtt tárgyalom, mivel a töredékes állapot miatt nehéz eldönteni, hogy nagyobb méretű fazekakhoz vagy tárolóedényekhez tartoztak-e.

⁹ KULCSÁR 2009, 142.

¹⁰ CSÁNYI 1996, 54.

¹¹ KULCSÁR 2009, 141–142.

¹² KULCSÁR 2009, 155., KULCSÁR 2009, Fig. 35.

¹³ KULCSÁR 2009, Fig. 33. XIII/1a.

megyei leletegyüttesében sem jelennek meg, s úgy általában a keleti területeken sem,¹⁴ Budapest környékén és a kultúra nyugati elterjedési területén viszont gyakori forma.¹⁵ A keleti részeken az ujjbennyomkodásokkal tagolt peremek fordulnak elő sűrűbben,¹⁶ viszont a homokbánya területéről ilyenek sem ismertek.

Előkerült egy peremtöredék a perem alól induló szalagfűl indításával (10. t. 3.), sajnos a töredékesség miatt nem dönthető el, hogy a nyak kialakítása milyen volt, viszont hasonló tölcséres nyakú,¹⁷ illetve ívelt nyakú, egyfűlű fazekak ismertek,¹⁸ ezek alapján talán kisebb fazék részét képezhette, de hasonló tárolóedény formák is ismertek a kultúrában.¹⁹

Több olyan oldaltöredék került elő, mely falvastagsága és durvított, sok esetben fröcskölt felülete alapján ebbe a csoportba sorolható (4. t. 3., 5. t. 3–4., 7. t. 7, 17., 8. t. 3., 9. t. 3., 11. t. 14, 16.). A durvított, fröcskölt felület általános a Makó-kultúrában, de nem kultúrspecifikus, széles körben elterjedt a Kárpát-medencében a kora bronzkor 1–2. fázisában.²⁰ A falvastagság és a durva felület alapján egy-egy aljtöredék (5. t. 8., 8. t. 14.) szintén ezekhez az edényekhez köthető.

A különböző elrendezésű és kialakítású plasztikus bordák a Makó-edények gyakori elemei, három bordadíszes edénytöredék a dorozsmai homokbánya területéről is ismert. Az egyik egy vastagabb falú edény oldaltöredéke, melyen két vízszintesen elhelyezett borda indítása látható (7. t. 9),²¹ valószínűleg egy nagyobb méretű fazék, illetve tárolóedény részét képezhette a falvastagság és a profil alapján.²²

Tálak

A kora bronzkor időszakában a Kárpát-medencében élő késő Vučedol-, Makó és Somogyvár–Vinkovci-kultúrák fazekasságának jellegzetes darabjai a belső díszes talpas tálak.²³ A Makó-kultúra egész elterjedési területén megtalálható ez a típus, a szórt hamvas temetkezések

¹⁴ Ritkán, de megjelenik Heves megyében, viszont Békés, Szolnok, Bács-Kiskun és Borsod-Abaúj-Zemplén megye együtteseiben nem fordul elő, illetve a romániai területeken sem. TÓTH 2001, 127.

¹⁵ TÓTH 2001, 127.

¹⁶ KULCSÁR 2009, 143.

¹⁷ CSÁNYI 1996, XV. t. 1.

¹⁸ KULCSÁR 2009, Fig. 31. X/2a. Az ívelt nyakú, gömbös testű egyfűlű fazekak gyakrabban jelennek meg a Makó-kultúra keleti területein. KULCSÁR 2009, 144.

¹⁹ KULCSÁR 2009, 149.

²⁰ NÉMETHI-DANI 2001, 113–114.

²¹ A töredékesség miatt nem dönthető el, hogy eredetileg is csak kettő vagy esetleg több bordadísz volt-e.

²² A vállon hármas vízszintes bordadíszsel elátott tárolóedény ismert Kál–Legelő III. lelőhelyről, viszont az ilyen bordák vállon való elhelyezése nem túl gyakori Makó-környezetben. KULCSÁR–SZABÓ 2000, 36., Fig. 5.

²³ KULCSÁR 1999, 115.

meghatározó melléklete és a telepeken is megjelenik.²⁴ A különbségeket a díszítőmotívumok stílusa és elhelyezkedése alapján figyelhetjük meg. Vannak csak belül díszített darabok, előfordul a peremdíszítés is, olykor a külső, belső oldal és a perem is, máskor csak a perem és a talp díszített, ahogy díszítetlen példányok is ismertek.²⁵ Magyarország területén a Makó-kultúrához sorolható tálak zömmel belül díszítettek.²⁶

A legelterjedtebb minták esetében belül a perem és az alj körül vízszintes vonal fut körbe, a köztük lévő területet általában háromszögek, ritkábban félköríves mezők osztják négy egyenlő részre, így alakul ki az ún. csillagminta.²⁷ Ezeket a mezőket sraffozott háromszögek, rombuszok töltik ki, így jön létre a sakktábla minta,²⁸ amely a kiskundorozsmai homokbánya területén előkerült peremtöredéken is látható (6. t. 1.). Az oldaltöredéket szabályosan növekvő és szabálytalan V-alakú bekarcolások díszítik (6. t. 2.), hasonló díszítés a Budapest–Aranyhegyi-úti példányon látható.²⁹ A Makó-közösségek a tálakon megjelenő díszítéseket rendszerint tűzdelt, vékonyan és durvábban bekarcolt vonalmintákból és beszúrt pontsormintákból alakították ki, általános a minták mésszel való kitöltése.³⁰ A dorozsmai lelőhelyen talált két töredékben is megfigyelhető a mészbetét nyoma.

A leletanyagban más típusú táltöredékek is megjelennek, melyek szintén jellegzetesek a Makó-kultúrában. Előkerült egy fordított csonka kúpos testű, behúzott nyakú, kihajló peremű tál töredéke, melynek vállvonalán egy bütyökdísz is látható (5. t. 1.). Egy aljtöredék szintén a fordított csonka kúpos testű tálakhoz sorolható (8. t. 1.). E típus sekélyebb és mélyebb változatai a kultúra egész elterjedési területén megjelennek, ez a forma a Makó-kultúra egyik vezérleletének tekinthető.³¹

A bikónikus testű tálak szintén nagy változatosságot mutatnak, leggyakrabban a rövid nyakú, bikónikus testű forma jelenik meg és bár a díszítések ritkának számítanak, az ide sorolható tálak vállát több esetben díszítették félhold alakú bordával vagy ritkábban hármas

²⁴ KULCSÁR 1999, 120., KULCSÁR 2009, 122.

²⁵ KULCSÁR 2009, 128.

²⁶ KULCSÁR 1999, 121., KULCSÁR 2009, 128.

²⁷ KULCSÁR 1999, 121., KULCSÁR 2009, 128.

²⁸ KULCSÁR 2009, Fig. 27.

²⁹ KALICZ-SCHREIBER 1994, Abb. 2. 2a. A Makó-kultúra Szarvas–Bolza kastély és Debrecen–Bellegelő 266. lelőhelyén kerültek még elő V-alakú motívumokkal díszített tálak, elrendezésük azonban nem hasonlít a dorozsmai homokbánya területén talált példányéhoz, a Somogyvár–Vinkovci-kultúra lengyeli és kaposújlak-várdombi lelőhelyén viszont kerültek elő a dorozsmaihoz hasonló elrendezésű V-alakú motívumok, illetve a Somogyvár–Ada csoport zentai példánya is ide sorolható. KULCSÁR 2009, Fig. 59. 7., Fig. 60. 7., Fig. 61. 2. Fontos hangsúlyozni, hogy Szarvas–Bolza kastély és Debrecen–Bellegelő 266. tálja a Makó-kultúra korai fázisára tehető. KULCSÁR 1999, 122.

³⁰ KULCSÁR 1999, 122.

³¹ CSÁNYI 1996, 55., KULCSÁR 2009, 107.

bordával.³² Lelőhelyünkön is előkerült egy hármass bordával díszített oldaltöredék (10. t. 5.), profilja és párhuzama alapján az előző típusú tálak körébe sorolható,³³ mellette megjelenik egy díszítetlen oldaltöredék is (4. t. 5.), mely formája alapján szintén ide tehető.³⁴ Egy nagyobb méretű oldaltöredék (7. t. 1.) talán hasonló típusú, nagyobb méretű, mélyebb tál része lehetett. Az ilyen töredékek esetében nehéz pontosan meghatározni, hogy nagyobb, mélyebb tál vagy esetleg fazék részét képezték-e.³⁵

Bögrék, korsók³⁶

A leletanyagban viszonylag nagy számban szerepelnek bögrékhez és kisebb számban korsókhoz tartozó perem- és oldaltöredékek,³⁷ a legtöbb esetben a pontosabb meghatározásuk – ahogy a fazekak és tárolóedények esetében is – nem lehetséges. Több esetben találtak vékonyabb falú, simított (7. t. 2, 15., 8. t. 12.), ritkán durvább (8. t. 10.) felületű töredékeket, melyek öblösödő testű bögrékhez kapcsolhatók. A forma általános a kora bronzkorban, nem túl gyakran, de a Makó- kultúrában is megjelenik.³⁸

A Makó-kultúrában a bögrék számos formában jelentkeznek, a fő típusokon belül is nagy a változatosság. Az egyik alapformát a zömök, bikónikus testű, lekerekített vállú típus jelenti,³⁹ a dorozsmai lelőhelyen e típushoz sorolható töredékek is előkerültek (4. t. 2, 11., 7. t. 3., 10. t. 6, 10., 11. t. 13.). Magasabb, bikónikus testű korsó töredékei is ismertek (6. t. 11.), s a korsók csoportjába sorolható még két oldaltöredék, melyeken a váll indítása is megfigyelhető (10. t. 15., 11. t. 7.). Egyes perem- és aljtöredékek (6. t. 3, 6., 8. t. 16.) a falvastagság és méret alapján talán szintén a bögrékhez sorolhatók. A két vékony falú, nagyobb méretű, simított oldaltöredék (4. t. 1., 9. t. 2.) a korsók, esetleg a kisebb méretű fazekak csoportjába tartozhat.

³² KULCSÁR 2009, 105.

³³ Jánosszállás–Katonaparton kerültek elő egy hasonló hármass bordával díszített edény restaurálható töredékei. KÜRTI 1974, 32. Az Aranyhegyi úti településről is ismert hasonló töredék. KALICZ-SCHREIBER 1994, Abb. 10. 16.

³⁴ KULCSÁR 2009, Fig. 23. VII/20.

³⁵ KULCSÁR 2009, 116. A mély tálak egyes típusai, mint a Makó–Vöröskereszten és Hódmezővásárhely–Solt-Palén előkerült darabok, elsősorban a Dél-Alföldről ismertek, de Debrecen–Köntösketről is került elő. KULCSÁR 2009, 118. Jó párhuzamaik Somogyvár–Vinkovci-kultúrából is ismertek. KULCSÁR 2009, 106.

³⁶ A korsókat és a bögréket szintén együtt tárgyalom, mert sok esetben nem dönthető el, hogy a töredékek melyik csoportba sorolhatók.

³⁷ A kisebb méretű edények (kb. 4–10 cm) méretük alapján a bögrék csoportjába tartoznak, a Makó-kultúrához köthető magasabb korsók rokonságot mutatnak a Somogyvár–Vinkovci-kultúra hasonló edényeivel, ezért nem sorolhatók a kultúra alapformái közé. KULCSÁR 2009, 91.

³⁸ TÓTH 2001, 123.

³⁹ KULCSÁR 2009, 92.

Egy vékonyabb falú oldaltöredéken két rövid, függőleges borda látható (9. t. 10.),⁴⁰ a töredékes állapot miatt az edényforma meghatározása problémás, viszont a profil és a rövid függőleges bordadíszek alapján felmerült a nagyobb méretű korsók csoportjába sorolás lehetősége, de akár vékonyabb falú fazékhoz is tartozhatott.⁴¹

Kiemelkedő jelentőségű leletek

Hengeres testű palack

A 102. objektumból előkerült egy felfelé szűkülő, hengeres testű palack töredéke (5. t. 10). A perem alatt apró fülekkel ellátott palack a Somogyvár–Vinkovci-kultúra jellegzetes edényformájának tekinthető, Bóna István már a Somogyvár típusú leletek vizsgálatakor vezérleletként határozta meg ezt az edényformát.⁴² Kalicz Nándor és Kalicz-Schreiber Rózsa különleges funkciót tulajdonított e palackoknak.⁴³ Gyakran csak töredékes állapotban kerülnek elő, ezért nehéz a pontos típust meghatározni. Vannak közöttük nyújtott testű, két kis füllel ellátott darabok, ezek gyakrabban fordulnak elő, de megjelennek alacsonyabb, íveltebb testű darabok is, a Dél-Dunántúl területéről díszített példányok is ismertek.⁴⁴ A típus nagy területen terjedt el, Alsó-Ausztriától Délnyugat-Romániáig és Közép-Szerbiáig feltűnik.⁴⁵

A hengeres testű palack már a Vučedol-kultúra leletanyagában is megjelenik,⁴⁶ a Somogyvár–Vinkovci-kultúrában válik igazán népszerűvé.⁴⁷ Feltűnik egyes Proto-Nagyrévhez sorolt telltelepüléseken (Gerjen–Váradpuszta, Dunaföldvár–Kálvária, Sióagárd–Gencs)⁴⁸ és a Harangedény-kultúra településén (Budapest–Csepel–Hollandi út)⁴⁹ is felbukkan. A Makó-kultúrához köthető emléanyagban is feltűnik, Kunpeszér–Sinai-hegyen tárt fel Horváth Attila olyan, a Makó-kultúrához sorolható temetkezést, melyből hengeres testű palack is előkerült.⁵⁰ Iváncsa–Lapos kora bronzkori településrészletén egy késő Makó-kora

⁴⁰ A töredék a bordadíszek mellett tört el, így nem lehet eldönteni, hogy eredetileg kettő vagy esetleg három bordadísz volt-e.

⁴¹ A bordákkal ellátott korsók a Somogyvár–Vinkovci-kultúra emléanyagában sűrűn megjelenő tárgyak. KULCSÁR 2009, Fig. 52. II/10.

⁴² BÓNA 1965, 48.

⁴³ KALICZ-SCHREIBER–KALICZ 1999, 88.

⁴⁴ KULCSÁR 2009, 296.

⁴⁵ KALICZ-SCHREIBER–KALICZ 1999, 88.

⁴⁶ DIMITRIJEVIĆ 1977, 48., Abb. 7. 2–3.

⁴⁷ KULCSÁR 2009, 296.

⁴⁸ SZABÓ 1992, XXXVIII. 9, 11–14., LXXVII. 3. Legújabbban Keszi Tamás foglalta össze a Proto-Nagyrévvel kapcsolatos problémákat, s ezek alapján sorolta a késő Makó-kultúrába – többek között – a fent említett lelőhelyeket is. KESZI 2020, 133–143.

⁴⁹ KALICZ-SCHREIBER 1975, Abb. 3. 4.

⁵⁰ HORVÁTH 1988, 18–19.

Nagyrév-leleteket is tartalmazó gödörben találtak hasonló hengeres testű palackot.⁵¹ A Makó-kultúra más településéről jelen tudásom szerint nem ismert ilyen – legalábbis hitelesen meghatározható – edénytípus.

Nyílhegy

A 110. objektumból előkerült egy radiolaritból pattintott, bifaciális megmunkálású, háromszögletű, lapos nyílhegy.⁵² Hasonlók már a középső rézkorban, a Bodrogkeresztúr-kultúrában is megjelentek és a késő rézkori Baden-kultúra emlékanyagában is felbukkannak, bár nem túl nagy számban.⁵³ Magyarország területén a kora bronzkorban először a Harangedény-kultúrában tűnnek fel hasonló tárgyak,⁵⁴ a kultúra sírjaiból és településeiről ismertek a legnagyobb számban, de egykorú, illetve továbbélő formaként a Nagyrév-kultúrában is megjelennek.⁵⁵ A harangedények, réztörök, csuklóvédő lemezek és csontgombok mellett a nyílhegyek is jellegzetes, gyakori mellékletei a Harangedény-kultúra temetkezéseinek.⁵⁶ Többek között Szigetszentmiklós–Üdülősoron⁵⁷ és Szigetszentmiklós–Felső Ürge-hegyi dűlőn,⁵⁸ valamint Budakalászon⁵⁹ kerültek elő hasonló, általában bifaciális megmunkálású, háromszögletű, lapos nyílhegyek.

A dorozsmai nyílhegy tudomásom szerint az egyetlen közölt nyílhegy a Makó-kultúrából, viszont Keszi Tamás megemlíti, hogy az iváncsai településen is került elő egy példány, azonban ez egyelőre közöletlen.⁶⁰

Kocsikerék modell

A 107. objektumban az állatcsontok és edénytöredékek között egy kocsikerék modell is napvilágra került. Hasonló tárgyak kerültek elő többek között a késő rézkori Boleráz/Baden-kultúra Balatonőszöd–Temetői-dűlő lelőhelyén.⁶¹ A Vučedol-kultúra leletanyagából is

⁵¹ KESZI 2020, 114.

⁵² Nem túl nagy számban, de ismertek a kultúrából kisebb méretű pattintott kőeszközök, egy részük mecseki radiolaritból készült. KULCSÁR 2009, 167. Csongrád–Sertéstelepről (TÓTH 2001, 125., 19. kép 3.) és Hódmezővásárhely–Barci-rétről (KULCSÁR 1997, 22., VII. 7.) került elő ilyen eszköz, a nyersanyagaik fontos dunántúli kapcsolatokra utalnak. TÓTH 2001, 125., KULCSÁR 1997, 56. 36. jegyzet.

⁵³ HORVÁTH 2009, 414.

⁵⁴ HORVÁTH 2009, 414.

⁵⁵ KALICZ-SCHREIBER 1984a, 141.

⁵⁶ KALICZ-SCHREIBER 1984a, 137.

⁵⁷ ENDRÓDI 1992, 79. kép 11.

⁵⁸ ZANDLER-PÉNTEK 2020, I. t. 7–9., 2. t. 1–13.

⁵⁹ HORVÁTH 2013a, 12. ábra.

⁶⁰ KESZI 2020, 208., 600. lábjegyzet.

⁶¹ HORVÁTH 2010, 122. 4. kép 1–3.

ismertek ilyen modellek, ahogy a Somogyvár–Vinkovci-kultúrában is megjelennek, nagyobb számban, mint a Makó-kultúrában.⁶² Kalicz Nándor a Makó-kultúra domonyi településéről közölt egy kerék modellként értelmezhető leletet,⁶³ ezen kívül – tudomásom szerint – csak a kameníni (Kéménd, Szlovákia) lelőhelyről ismert egy hasonló, a Makó-kultúrához köthető kocsikerék modell.⁶⁴ Ilyen modellek a Nyírség-kultúrában is előfordulnak,⁶⁵ a bronzkori modellek száma jóval nagyobb, mint a rézkoriaké, valamennyi korai és középső bronzkori kultúrában megtalálhatók.⁶⁶

A kocsimodellekről és kerékmodellekről szóló első összefoglaló tanulmányt Bóna István írta meg.⁶⁷ A kerékmodellekhez hasonlóan a kocsimodellek is ismertek a késő rézkorból, ilyen például a Baden-kultúra budakalászi modellje.⁶⁸ Hasonló jellegű tárgyat a Vučedol-kultúra névadó lelőhelyéről is közöltek,⁶⁹ illetve a Somogyvár–Vinkovci-kultúra emlékanyagában is megjelenik, Börzöncéről került elő ilyen kocsimodell.⁷⁰ Egyes bronzkori kultúrákból, így a Harangedény-kultúrából egyelőre hiányoznak viszont a többi kora bronzkori kultúrából sem ismertek nagy számban, csak a középső bronzkorban tűnnek fel jelentősebb arányban.⁷¹

2009-ben Nemesnádudvaron kora bronzkori gödörből került elő egy, az eddig ismert típusoktól eltérő kocsimodell. Bondár Mária és V. Székely György tipológiai alapon középső bronzkori hasonlóságokat fedeztek fel rajta, viszont a lelőhelyen kora bronzkori edénytöredékek, többek között belső díszes tál töredékek kerültek elő. A termolumineszcens vizsgálat alapján – mely 2190–1450 BC közé keltezte a leletet – Bondár Mária a kora bronzkor II-III. fázisába, azon belül pedig Nagyrév-kultúrába sorolta a nemesnádudvari kocsimodellt.⁷²

Horváth Tünde több ponton is rámutatott arra, hogy a természettudományos vizsgálati eredmények és a kapott dátum kora bronzkor II-III. fázisához való sorolása nem hiteles.⁷³ A kérdést művészeti, ornamentikai szempontból is részletesen vizsgálták, a díszítőtechnika és a

⁶² KULCSÁR 2009, 340., 176.

⁶³ KALICZ 1968, Taf. VI. 2.

⁶⁴ NEVIZÁNSKY 2001, 24. Obr. 3.

⁶⁵ DANI 1999, 7. t. 11., 8. t. 10.

⁶⁶ BONDÁR 2011, 53.

⁶⁷ BÓNA 1960, 83–111.

⁶⁸ SOPRONI 1954, 7. t.

⁶⁹ BONDÁR 2011, 55. nyomán.

⁷⁰ BONDÁR 1992, 5. kép.

⁷¹ BONDÁR 2011, 54. 1. t.

⁷² BONDÁR 2011, 60–64., BONDÁR–SZÉKELY 2011, 538.

⁷³ HORVÁTH 2013b, 14–15.

fehér inkrusztáció is a Makó-kultúrához való kapcsolást támogatja.⁷⁴

A dorozsmai lelőhelyen talált kocsikerék modell újabb adatot szolgáltat arra vonatkozóan, hogy ezek a vitatott funkciójú tárgyak a Makó-kultúra közösségeinek életében is jelen voltak.

Településszerkezet és életmód

A dorozsmai lelőhelyen 5 objektumból kerültek elő biztosan a kora bronzkorra tehető leletek. Fontos megjegyezni, hogy további objektumok esetében is felmerült a bronzkorra való keltezés, azonban ezekből kevés és így nehezen meghatározható leletanyag került elő. Néhány kisebb méretű, több esetben sérült, jellegtelen kerámiatöredék és állatcsont. A feltárt jelenségek mind gödörnek bizonyultak, biztonsággal a kora bronzkorba sorolható épület maradványa nem került elő.

A gödrök a legtipikusabb elemei a Makó-telepeknek, általában ovális vagy kör alakú folttal jelentkeznek és nem túl mélyek,⁷⁵ e lelőhelyen is hasonlókat tártak fel. Betöltésükben edénytöredékek és állatcsontok voltak, eredetileg tárolásra, esetleg agyag kinyerésre szolgálhattak, majd eredeti funkciójuk elvesztése után hulladékgödörként használhatták őket. Az objektumok az északi domb területének északnyugati részén helyezkedtek el, jól elkülönülve, általában több 10 méterre egymástól.

A nagy területű feltárások előtt a Makó-kultúrához sorolható telepeket jórészt csak néhány – nagy területen szórványosan jelentkező – gödör képviselte.⁷⁶ Általánosan elfogadott vélemény volt, hogy ezek a kevés objektumos, szórványos jellegű lelőhelyek, melyek nem utalnak intenzív megtelepedésre, átmeneti szálláshelyek voltak és a kultúra közösségeinek nagyállattartó életmódjával hozhatók kapcsolatba.⁷⁷ A településekről előkerült állatcsontanyag azonban nem minden esetben utal e fajta életmódra,⁷⁸ mára már régióként eltérő kép kezd kibontakozni.⁷⁹

A kisebb területű feltárások esetében nehéz eldönteni, hogy az előkerült telep egy alkalmi szálláshelyet képvisel, vagy egy nagyobb település részletét. Az utóbbi évtizedekben a nagyobb területet érintő feltárások bebizonyították, hogy a néhány gödrös szálláshelyek

⁷⁴ DANI–CSÉKI 2017, 203.

⁷⁵ KULCSÁR 2009, 58.

⁷⁶ CSÁNYI 1996, 53., SZATHMÁRI 1999b, 141.

⁷⁷ ECSÉDY 1995, 18., CSÁNYI 1996, 56.

⁷⁸ KULCSÁR 1997, 38.

⁷⁹ KULCSÁR 2009, 67.

mellett több objektumos települések is megjelennek.⁸⁰ A népesség egy-egy területen – valószínűleg a kedvező környezet hatására – hosszabb ideig tartózkodott,⁸¹ vagyis számolnunk kell a kultúra intenzívebb településeivel is.⁸² A jelenlegi ismeretek szerint Budapest–Kőérberek a legtöbb objektummal jelentkező Makó-település, ahol 150 kora bronzkori jelenség került napvilágra.⁸³

Lakóházakra utaló nyomokat is sikerült megfigyelni, Csongrád–Vidreszigeten egy nagyméretű (7x37 m), cölöpszerkezetes házat tártak fel,⁸⁴ hasonlóan nagy (13x19 m), észak–dél irányú Salgótarján–Pécskő-pusztáról ismert.⁸⁵ A Rábca mentén, az Abda–Hármasok lelőhelyen szintén egy észak–dél irányú, de kisebb méretű (5x15 m) építmény maradványai kerültek elő.⁸⁶

A kultúra települései egyes régiókban sűrűbben jelentkeznek, így a Duna néhány szakaszán, például Szlovákia délnyugati részén, Süttő, Lábatlan, Nyergesújfalu területén és Budapest környékén. Hasonló a helyzet a Tisza-vidék esetében is, Csongrád, Szentes, Hódmezővásárhely, valamint a Tisza és Maros összefolyásának környékén. Az Alföld délkeleti része szintén a sűrűbben lakott területek közé sorolható, valamint Berettyóújfalu, Tiszalúc és Oszlár területe is ide tartozik a feltárt intenzívebb telepek nyomán.⁸⁷

Csongrád megyében a Makó-kultúra lelőhelyei a Tisza és Maros magaspartjain, valamint az egykori erek magaspartjai mentén sűrűsödnek.⁸⁸ Kulcsár Gabriella 2009-ben mintegy 30 Makó-kultúrához tartozó lelőhelyet gyűjtött össze Csongrád-megyében.⁸⁹ A nagyobb felületű feltárások előtt a Makó-népesség Csongrád megyei települései – Csongrád–Vidresziget kivételével – is azokat az általános jellemzőket mutatták, mint a kultúra más

⁸⁰ TÓTH 2003, 66–67.

⁸¹ SZATHMÁRI 1999b, 143.

⁸² TÓTH 2004, 79. Szathmári Ildikó a Tiszalúc–Sarkadon feltárt 20 objektumos Makó-település kapcsán foglalkozott a témával. SZATHMÁRI 1999b, 143.

⁸³ KULCSÁR 2009, 37. A sorban a második legnagyobb település Csengele–Fecskés a maga 70 objektumával. BALOGH–TÜRK 2004, 199. Hasonlóan fontos részlet került feltárássra Berettyóújfalu–Nagy-Bócs-dűlőn, jelentősége óriási, az akkori legnagyobb objektumszámú (56 telep objektum és négy hamvasztásos sír), ráadásul korai Makó-települést rejtette. DANI–KISJUHÁSZ 2013, 671.

⁸⁴ KALICZ 1984, XXIII. t. 1.

⁸⁵ GALL–TANKÓ 2007, 114. A cölöpszerkezetes jelenségből, mely egy nagyméretű három oszlopsoros épület maradványa volt, jellegtelen kerámiatöredékek kerültek elő, melyek nem feltétlenül alkalmasak pontos besorolásra. HORVÁTH 2017, 416.

⁸⁶ FIGLER 1994, 21. Felszíni épület maradványait figyelték meg Tatabánya–Dózsakerten és Mosonszentmiklós–Gyepföldek területén is, ezek mellett földbemélyített épületekre is vannak példák, többek között Nyergesújfalu–József pusztán és Budakeszi–Szőlőskerten sikerült megfigyelni ilyen jelenséget. KULCSÁR 2009, 63.

⁸⁷ KULCSÁR 2009, 70. Persze ez a kép sok esetben a kutatás intenzitását jelzi.

⁸⁸ KULCSÁR 1997, 38. A Makó-kultúra fontosabb Csongrád megyei települései, illetve részletei: Csongrád–Saroktanya (GAZDAPUSZTAI 1966.), Jánosszállás–Katonapart (KÜRTI 1974.), Csongrád–Vidresziget (SZÉNÁSZKY 1987–1988.), Hódmezővásárhely–Barci-rét (KULCSÁR 1997), Csongrád–Sertéstelep (TÓTH 2001., TÓTH 2004.), Szeged–Kiskundorozsma–Nagyszék I. (TÓTH 2004.), Szeged–Kiskundorozsma–Subasa (TÓTH 2004.), Csengele–Fecskés (BALOGH–TÜRK 2004, 199.), Óföldsétek–Ürmös (SZEVEÉNYI ET AL. 2017.).

⁸⁹ KULCSÁR 2009, 179–210.

telepei: nagy felületen is csak kevés, szórványosan jelentkező objektum.⁹⁰ Ezt a képet árnyalták a Csongrád–Sertéstelepen, Szeged–Kiskundorozsma–Nagyszék I. lelőhelyen és Szeged–Kiskundorozsma–Subasán végzett feltárások.⁹¹

Az említett településrészleteken viszonylag nagyobb számban kerültek elő telepjelenségek, elhelyezkedésük laza, hosszan elnyúló szerkezetre utal.⁹² A gödrök kisebb-nagyobb csoportokat alkottak, egymástól jelentős távolságra (20–50 m) helyezkedtek el, közöttük üres terek voltak.⁹³ Az egymástól jól elkülönülő gödrök valószínűleg olyan lakóházakhoz és egyéb épületekhez tartoztak, melyek az „üres” területeken álltak, feltehetően könnyűszerkezetes, fából, nádból emelt épületek lehettek, melyek nyomai régészetiileg nehezen megfoghatók.⁹⁴ Egykori épületekre utalnak a paticsmaradványok is.⁹⁵

A települések vizsgálatánál mindenképpen figyelembe kell venni, hogy a közölt objektumok nagy része véletlenül, kisebb földmunkák következtében került elő, melyek során nem volt lehetőség a tágabb környezet kutatására. Az esetek nagy részében az intenzívebb megtelepedésre utaló lelőhelyeken sem történt meg a teljes telep feltárása. A subasai lelőhely esetében egyértelmű bizonyítékok is alátámasztják, hogy a telep északi irányban tovább folytatódik, a kutatott terület északi részén kerültek elő a kora bronzkori objektumok, az ettől még északabbra fekvő felszínen pedig kora bronzkori edénytöredékek jelentkeztek.⁹⁶

A Csongrád megyei telepek már említett közös jellemzője, hogy hosszan elnyúló, laza szerkezetű volt.⁹⁷ Ez a jelenség jelentősen megnehezíti a telepek teljes feltárását, viszont sok esetben magyarázatot ad arra, hogy miért ismerünk annyi szórványosan jelentkező, kevés objektumos lelőhelyet.⁹⁸ A jelenségek elhelyezkedése esetenként arra enged következtetni, hogy a telep tovább folytatódik egy-egy irányba, ez akár a dorozsmai település esetében is felmerülhetne. Az objektumok a feltárt terület északnyugati részéről kerültek elő, ezért nem zárható ki, hogy távolabb, északi és/vagy nyugati irányba további telepjelenségek is lehetnek.

Mint már utaltam rá, sokáig általánosan elfogadott vélemény volt, hogy a kultúra életmódja a nagyállattartáson alapulhatott, de mára már úgy tűnik, hogy régióként jelentős

⁹⁰ KULCSÁR 1997, 38.

⁹¹ Később pedig a csengelei település 70 objektuma. BALOGH–TÜRK 2004, 199.

⁹² TÓTH 2003, 67.

⁹³ TÓTH 2003, 67.

⁹⁴ CSÁNYI 1966, 56., TÓTH 2003, 67.

⁹⁵ Oszláron egy összefüggő paticsréteget is feltártak, ennek nyomán ugyancsak felmerült az addig élő elmélet revidálásának szükségessége. KOÓS 1999, 106. Üllőn 24 objektum került elő, ezek közül sok gödörben találtak patics maradványokat. KÖVÁRI–PATAY 2005, 101.

⁹⁶ TÓTH 2004, 82.

⁹⁷ Ez a szórt jelleg a Makó-telepek többségére igaz, Budapest–Kőérberekén a 150 objektum 22 hektáros felületről került elő. KULCSÁR 2009, 66–67.

⁹⁸ TÓTH 2004, 84.

eltérések lehettek a változatos földrajzi viszonyok következtében.⁹⁹ A jelenlegi adatok szerint a legtöbb lelőhelyen – amelynek állatcsont anyagát feldolgozták – valóban a szarvasmarha maradványok száma volt domináns,¹⁰⁰ ezek közül kiemelkedik Balatonkenese–Kapunári út 7. és Üllő 5., ahol a Makó-telepekhez képest nagyobb számú csontanyag került elő, előbbinél a csontok mintegy 70%-a,¹⁰¹ utóbbinál 90%-a volt szarvasmarha.¹⁰² Berettyóújfalu–Nagy-Bócsdülön¹⁰³ és Tiszalúc-Sarkadon¹⁰⁴ is nagyobb számban kerültek elő szarvasmarhákhoz sorolható csontok. A Dunántúlon kimutathatóvá vált, hogy bár a déli részeken is gyakori volt a szarvasmarha, nagyobb jelentőséget az északi területek felé haladva kapott.¹⁰⁵

Csongrád–Sertéstelep szintén a különlegesebb, sok állatmaradványt rejtő Makó-telepek közé tartozik,¹⁰⁶ itt azonban juh/kecske dominanciát sikerült kimutatni, a csontok mintegy 60%-át tették ki, a szarvasmarhákhoz tartozó maradványok nagyjából fele ilyen arányban kerültek elő, és sertés csontokból volt a legkevesebb.¹⁰⁷ Kompolt–Kistéren sertés dominancia bontakozott ki, ez a jelenség önmagában letelepült életformára enged következtetni, viszont a csontanyag és az objektumok alacsony száma miatt óvatosan kell kezelni az eredményeket.¹⁰⁸

A Szeged, Kiskundorozsma–IV. homokbánya bizotsan Makó-kultúrához sorolható objektumaiból kevés, 84 darab rossz megtartású állatcsont került elő, melyek közül 70-et lehetett faj, de legalább alcsalád szinten meghatározni.¹⁰⁹ A felsorolt lelőhelyek többségénél a szarvasmarha csontok nagyobb aránya bontakozott ki, de ez nem általános jelenség, és ez igaz a dorozsmai lelőhely esetében is. A kiskérődzők maradványait találták meg domináns számban, 56 csont sorolható ebbe a csoportba, szarvasmarhára 9, sertésre pedig csupán csak 6 darab utal (1. táblázat). A rossz megtartás miatt az egyedek fizikai jellemzése nem volt lehetséges.

⁹⁹ TÓTH 2001, 129., KULCSÁR 2009, 67.

¹⁰⁰ Ez elmondható az egyes kisalföldi lelőhelyekről, ilyen Abda–Hármasok, Táp–Borbapuszta, Mosonszentmiklós–Gyepföldek és -Pálmajor. KULCSÁR 2009, Fig. 9.

¹⁰¹ PATAY 2002, 45.

¹⁰² KÖRÖSI 2005, 138. Üllővel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy bár a 24 objektumból egy kivételével minden szarvasmarha dominancia volt, mégis egy objektum felelős a magas összértékért, melyben az összes szarvasmarhacsont 73%-a volt. Legalább 14 egyed maradványait tárták fel ebben az objektumban, anatómiai sorrendben, több rétegben. KÖRÖSI 2005, 138.

¹⁰³ Itt is fontos megjegyezni, hogy egy rétegzett objektumból került elő a nagy részük. DANI ET AL. 2006, 14.

¹⁰⁴ SZATHMÁRI 1999a, 60.

¹⁰⁵ GÁL–KULCSÁR 2012, 3. ábra. Kaposújlak–Várdombon a szarvasmarha mellett jelentősebb számban jelent meg a kecske/juh, sertés és a vadászott állatok is, Paks–Gyapán a szarvasmarha maradványok már kétszeres mennyiségben fordultak elő, további lelőhelyek alapján úgy tűnik, hogy észak és kelet felé haladva a szarvasmarha, illetve a sorban másodikként a kecske/juhcsontok aránya nő, a sertés és a vadászott állatok aránya csökken. GÁL–KULCSÁR 2012, 208–212.

¹⁰⁶ A csontok jelentős részét e lelőhelyen is egy rétegzett objektum rejtette. TÓTH 2001, 130.

¹⁰⁷ TÓTH 2001, 130.

¹⁰⁸ BARTOSIEWICZ 1999, 324.

¹⁰⁹ Hálás köszönettel tartozom Daróczi-Szabó Mártának a csontanyag meghatározásáért, a táblázatért és a csonteszközökről készített fotóért.

A kecske/juhcsontok legalább négy egyedhez tartozhattak, közülük kettő már kifejlett példány volt, egy pedig még 6–8 hónapos kora előtt pusztult el.¹¹⁰ Két töredéken, melyek a 102. objektumból kerültek elő, égésnyomok fedezhetők fel,¹¹¹ egy lábközépcsonton pedig vágásnyomokat sikerült megfigyelni, melyek az egyed darabolásával magyarázhatók.

A szarvasmarhacsontok legalább két egyedhez tartoztak, közülük az egyik kifejlett példány volt. Kiemelt fontosságú az a szarvasmarha-állcsontpár amelyik a kifejlett egyedhez tartozott, ugyanis bőrpuhítóként határozható meg mindkét darab.¹¹² A csontok rossz megtartása nehezítette a vizsgálatot, ennek ellenére mindkét eszközön azonos használati nyomokat sikerült azonosítani. Drasztikus kopások figyelhetők meg az utolsó nagyőrlő utáni peremen, emellett a csontok oldalai is jelentősen felfényeződtek a folyamatos használat miatt (12–14. tábla).¹¹³ Szarvasmarha állcsontból készült bőrpuhítók ismertek a Kárpár-medence kora bronzkorából, feltűnik a Makó- emlékek között és a Harangedény-kultúrában is.¹¹⁴

A sertés maradványok – egy meghatározhatatlan töredék kivételével – fiatal egyed(ek)hez tartozhattak, ez a tendencia a kis mennyiség ellenére is szépen jelzi, hogy nem volt másodlagos hasznosításuk, húsfogyasztás céljából tartották őket. Ló- és kutyacsontok,¹¹⁵ illetve vadállatokhoz tartozó maradványok nem voltak az előkerült anyagban, így a vadászat és halászat szerepéről nem rendelkezünk információkkal.

Az archaeozoológiai eredmények alapján a dorozsmai lelőhely, sokkal kisebb léptékben ugyan, de közel áll a Csongrád–Sertéstelepen feltárt képhez, kiskérődző dominancia mutatható ki, megjelenik kisebb mértékben a szarvasmarha és a sertés is, lócsontok egyik lelőhelyről sem kerültek elő és a vadászat, halászat szerepére sem adnak információkat.¹¹⁶

Kulturális kapcsolatok és kronológia

A bemutatott kerámiaanyag és a település szerkezete is egyértelműen bizonyítja, hogy a leletegyüttes és a településrészlet a Makó-kultúra hagyatéka. Vannak azonban olyan különleges leletek, melyek a szomszédos kultúrák irányába mutatnak, elsősorban ilyen a

¹¹⁰ A negyedik példány életkorát nem lehetett meghatározni.

¹¹¹ Ezek a 102. objektum leírásánál említett kalcinált csonttöredékek.

¹¹² Ilyen – lóállkapcsokból készített – bőrpuhítók először Kazahsztán területén jelennek meg a kora bronzkorban (2800–2500 BC). SOAFER ET AL. 2013, 483.

¹¹³ Az eszközöket akkor dobhatták ki, mikor a csontok már kettérepedtek/törték az intenzív használat, kopás következtében.

¹¹⁴ Majd a középső bronzkortól kezdve már kiskérődzők állcsontjait is felhasználják. SOAFER ET AL. 2013, 483.

¹¹⁵ Üllőn – a Makó-településekhez képest – viszonylag nagy arányban kerültek elő lócsontok (3%). KÖRÖSI 2005, Tab. 1.

¹¹⁶ Két olyan csont került elő Csongrád–Sertéstelepen, mely vadállatokhoz köthető. A dorozsmai lelőhelyen nem, a csongrádi lelőhelyen viszont találtak kutya maradványokat, valamint kagylókat, de halcsontok például egyik lelőhelyről sem ismertek, a vízjárások közelsége ellenére sem. TÓTH 2001, 130.

Somogyvár–Vinkovci-kultúra vezérleletének tekinthető hengeres testű palack töredéke és ilyen a háromszögletű nyílhegy, amely a kora bronzkorban a Harangedény-kultúra közösségeivel jelenik meg a Kárpát-medencében.

A Makó- és a Somogyvár–Vinkovci-kultúra kapcsolata

A két kultúra közötti kronológiai viszony sokáig megosztó szerepet játszott a kutatók között,¹¹⁷ az újabb és újabb együttesek előkerülésének fényében változtak a vélemények arról, hogy a Somogyvár–Vinkovci-kultúra mikor jelent meg a Dunántúlon, mikor terjeszkedett észak felé, s ezek alapján milyen kulturális és időrendi kapcsolata volt a Makó-kultúrával.¹¹⁸ Az újabb kutatások alapján elmondható, hogy a két kultúra közötti jelentős hasonlóságok a közös kulturális közeggel magyarázhatók, az intenzív kapcsolatok pedig a jórészt párhuzamos létezést támasztják alá.¹¹⁹ Jelenleg úgy tűnik, hogy a Somogyvár–Vinkovci-kultúra a kora bronzkor első fázisának végén jelenik meg északon, a Makó-kultúrát követve.¹²⁰

Anyagi kultúrájuk számos ponton egyezést mutat, ennek legékezebb példáját a belső díszes talpas tálak szolgáltatják, melyek a késő Vučedol-, Makó- és Somogyvár–Vinkovci-kultúrában is megjelentek.¹²¹ A kora bronzkori tárolóedények szintén a késő Vučedol-hagyományokat folytatják, mindkét kultúrában elterjedtek az öblös testű, hengeres nyakú változatok,¹²² ezt a dorozsmai peremtöredék is jól mutatja. A bikónikus tálak egyes típusai nagy hasonlóságot mutatnak,¹²³ ahogy a megvastagított perem kialakítások is elterjedtek voltak mindkét kultúrában.¹²⁴ A durva kerámiák jelentős része hasonló, a különbség elsősorban a bikónikus magas korsókban, gömbös, ovális testű bögrékben és a hengeres testű palackokban rejlik, melyek jellegzetes elemei a Somogyvár–Vinkovci-edénykészletnek,¹²⁵ viszont nem tartoznak a Makó-kultúra alaptípusai közé.¹²⁶ A képet azonban árnyalja, hogy a Makó-kultúra kései fázisát erős Somogyvár–Vinkovci-hatás jellemzi, melynek következtében

¹¹⁷ Elsősorban az északnyugat-dunántúli közös elterjedési területük és a köztük lévő meghúzhatatlan határ bonyolította a kronológiai kérdést. KALICZ-SCHREIBER 1991, 9. FIGLER 1994, Abb. 1–3.

¹¹⁸ ECSEDY 1979, 9–11., KALICZ-SCHREIBER 1991, 9–11., BÓNA 1992, 13–15., FIGLER 1994, 23., BONDÁR 2001. Összefoglalóan: KULCSÁR 2009, 226–229.

¹¹⁹ KULCSÁR 2009, 176.

¹²⁰ KULCSÁR 2009, 259. A Makó-kultúra időrendi besorolása önmagában is problémás, a kora bronzkor I–IIa fázisát tölthette ki, de több újabb kutatás hangsúlyozza az időrendi problémákat. KESZI 2020, 249–256.

¹²¹ KULCSÁR 1999, 115–116. A kora bronzkori tálak Vučedol-hagyományat követnek. KULCSÁR 2009, 172.

¹²² KULCSÁR 2009, 173.

¹²³ Ilyenek a bikónikus mély tálak is, melyeket már említettem az egyik dorozsmai töredék kapcsán. KULCSÁR 2009, Fig. 24. VII/26–27.

¹²⁴ KULCSÁR 2009, 175.

¹²⁵ KALICZ-SCHREIBER 1991, 9.

¹²⁶ KULCSÁR 2009, 91.

számos Makó-lelőhelyen megjelentek az ilyen típusú edények.¹²⁷ Többek között ez utóbbi miatt, a Dunántúlon – ahol mindkét kultúra elterjedt – széles sávban elmosódnak a kulturális különbségek közöttük, csak egymástól nagyobb távolságra fekvő lelőhelyeken ismerhetők fel biztonsággal.¹²⁸

A Dunántúlon rendkívül intenzív kapcsolatok mutathatók ki a két kultúra között, számos kevert leletegyüttes ismert, melyek mindkét kultúra jellegzetességeit hordozzák,¹²⁹ ilyenek a Kajárpéc–Pokolfadombon feltárt temetkezések,¹³⁰ ilyen a Budapest–Aranyhegyi úti¹³¹ és a Tata–Tófarokról ismert sír¹³² is. Nem csak a sírok, az egyes települések esetében is problémás az elkülönítés, ugyanis egyértelmű kulturális határt nem lehet húzni az elterjedésük között,¹³³ ráadásul a Makó-kultúra „önálló” kései fázisa a Dunántúlon ma még nem mutatható ki hitelesen.¹³⁴ Győrszemere–Tóth tagon kevert jellegű leletek kerültek elő, a lelőhelyet a Somogyvár–Vinkovci-kultúrához kötötték, de Makó-elemekkel színezték,¹³⁵ Lovasberény egy másik ilyen kérdéses település.¹³⁶ A délebbi kevert anyagú lelőhelyek értelmezése még bonyolultabb,¹³⁷ az egyik például Kánya,¹³⁸ de Paks–Gyapa is megemlíthető itt.¹³⁹ Kérdéses besorolású szórvány leletekből sincs hiány, Esztergom és Környe területéről is ismertek olyan leletek, melyek erős Somogyvár–Vinkovci-hatást is mutatnak, elterjedés alapján azonban talán a Makó kérdéses kései fázisához lennének kapcsolhatóak.¹⁴⁰ Budapest–

¹²⁷ KALICZ-SCHREIBER 1984b, 33., KULCSÁR 2009, 173–174.

¹²⁸ KESZI 2020, 159.

¹²⁹ Az ilyen kevert együttesek többségénél nincs lehetőség a hiteles kulturális hozzárendelésre, egy-egy együttest teljesen eltérően is értékelhetnek az egyes szakemberek. KALICZ-SCHREIBER 1994, 42. Az ilyen – vizsgálatokra alkalmas – együtteseket többnyire a Makó-kultúra kései fázisára teszik. KULCSÁR 2009, 259.

¹³⁰ A sírok kulturális hozzárendelése vitatott, a közlő a Somogyvár–Vinkovci-kultúrához sorolta az együtteseket, többek között kónikus tál, korsók és bögrék kerültek elő. FIGLER 1994, 23., Abb. 10. A hamvasztásos rítust viszont Makó-jellegnek tarthatjuk, egyes kutatók ezek alapján inkább az utóbbiba sorolták. KALICZ-SCHREIBER 1994, 40.

¹³¹ A szórt hamvas sír mellett egy Makó-kultúrához köthető települést is feltártak, belső díszes tál, antropomorf edény, de számos bögre is került elő, a rítus a Makó-jellegzetessége, az elterjedési terület is, a bögrék viszont a Somogyvár–Vinkovci hatását hangsúlyozzák. KALICZ-SCHREIBER 1994, 39–42. Abb. 2–3.

¹³² A tatai sírlelet közel áll az Aranyhegyi úti temetkezéshez, rítusban és mellékletekben is hasonló, belső díszes tál és Somogyvár–Vinkovci-jellegű bögrék alkották az együttes egy részét. KALICZ-SCHREIBER 1994, Abb. 13.

¹³³ KALICZ-SCHREIBER 1994, 42.

¹³⁴ Ugyanis a Dunántúlon nem lehet a Makó-kultúra korai és kései fázisa között éles határt húzni. KULCSÁR 2009, 140.

¹³⁵ FIGLER 1994, 22.

¹³⁶ Kulcsár Gabriella hangsúlyozza, hogy mindkét kultúra jellegeit mutatja, Keszi Tamás elterjedés alapján a Makó-telepek közé sorolja. KULCSÁR 2009, 41., KESZI 2020, 163. Iszkaszentgyörgy is alapvetően egy Makó-telep lehetett, de ívelt nyakú korsók is kerültek elő. KULCSÁR 2009, 42.

¹³⁷ Pontosan azért, mert az elmosódó különbségek, intenzív kapcsolatok miatt nem lehet köztük határt húzni.

¹³⁸ Település és egy sír is ismert a lelőhelyről, a sír a Makó-, a település mindkét kultúra irányába hajlik. KULCSÁR 2009, 40.

¹³⁹ GÁL-KULCSÁR 2012, 210.

¹⁴⁰ KULCSÁR 2009, 44.

Kőérberek leletanyagában is kimutathatók Somogyvár–Vinkovci-formák,¹⁴¹ s a közelmúltban megjelentetett Iváncsa–Lapos objektumaiból is kerültek elő.¹⁴²

A felsorolt jelenségek alapján érthető, hogy a Dunántúlon erős hatás éri a Makó-kultúrát, viszont, ezek számos Dunától keletre fekvő lelőhelyen is kimutathatók – mind az északi, mind a déli területeken – kisebb léptékben. Ennek következtében ezek a lelőhelyek jól elkülöníthetők, s többnyire a Makó-kultúra kései fázisába sorolhatók. A keleti területeken is a Somogyvár–Vinkovci-jellegű korsók és bögrék utalnak elsősorban a kapcsolatokra, Battonya–Aradi-útról¹⁴³ és Tiszakürtről¹⁴⁴ osztott fülű korsó töredékei is kerültek elő.¹⁴⁵ Battonya–Georgievics-tanyáról¹⁴⁶ és Szeghalomról¹⁴⁷ is ismertek bögre, korsó töredékek. Hódmezővásárhely–Gorzsa-Czukur-tanya bikónikus füles bögréje ugyancsak ide sorolható,¹⁴⁸ az északabbi területeken Tiszakürt mellett megjelenik például Kompolton,¹⁴⁹ Tiszalúcon¹⁵⁰ és Üllőn¹⁵¹ is.

A korsók mellett ritkábban más jellegzetes Somogyvár–Vinkovci-típusok is napvilágra kerültek, Kunpeszérrel egy hengeres testű palack ismert,¹⁵² újabban pedig az iváncsai településről is közöltek egyet,¹⁵³ emellett több példa van Somogyvár–Vinkovci-jellegű aszimmetrikus fülű edényekre.¹⁵⁴ Battonya–Georgievics-tanyáról,¹⁵⁵ az említett hódmezővásárhelyi lelőhelyről¹⁵⁶ és Csongrád–Vidreszigetről¹⁵⁷ ismertek ilyen edények. Megjelenésüket Kalicz-Schreiber Rózsa a Makó- és Nagyrév-kultúrák fordulójának idején

¹⁴¹ A telepen nem csak a Somogyvár–Vinkovci-formák, hanem Harangedényes-elem is jelentkezett. HORVÁTH ET AL. 2005, 149–150.

¹⁴² KESZI 2020, 110–112.

¹⁴³ SZÉNÁSZKY 1998, 5. kép 1.

¹⁴⁴ CSÁNYI 1996, 31.

¹⁴⁵ Az osztott fül kialakítás kifejezetten Somogyvár–Vinkovci-jelleg. CSÁNYI 1996, 55.

¹⁴⁶ Kisebb méretű bögrék töredékei kerültek elő, eredetük a Somogyvár–Vinkovci-kultúrában keresendő. BONDÁR ET AL. 1998, 18.

¹⁴⁷ SZÉNÁSZKY 1998, 152. 8. kép 2.

¹⁴⁸ KULCSÁR 2009, 92.

¹⁴⁹ Egy éles hastörésű bikónikus bögre, a Somogyvár–Vinkovci-jellegzetessége ismert innen, az egyik hamvasztásos sírból. GOGÁLTAN 1999, 173. 17. t. 5.

¹⁵⁰ Például SZATHMÁRI 1999a, Taf. I. 3., Taf. 2. 6., Taf. XVII. 3.

¹⁵¹ Gömbös testű, ívelt nyakú korsók töredékei jelentkeztek, melyek nem Makó-alaptípusok. KÖVÁRI–PATAY 2005, 112. Fig. 28. 2., Fig. 29. 3.

¹⁵² HORVÁTH 1988, 18–19. A sírban két belső díszes tál is volt. KULCSÁR 2009, Fig. 30., 3–4.

¹⁵³ KESZI 2020, 114.

¹⁵⁴ A Kárpát-medence kora bronzkorának időszakából elsősorban a késő Vučedolból és Somogyvár–Vinkovci-kultúrából ismert, azonban megjelenik a Makó-kultúrában is, s kisebb számban a Harangedény- és a kora Nagyrév-kultúra idején is megvannak. KALICZ-SCHREIBER 1991, 13–14. A Makó-kultúrában megjelenő Vučedol-jellegű darabok a korai időszakra, a Somogyvár–Vinkovci-jellegűek a kései időszakra tehetők. KULCSÁR 2009, 102.

¹⁵⁵ Települési objektumból ismert. BONDÁR ET AL. 1998, 18.

¹⁵⁶ Hamvasztásos sírból származik. KULCSÁR 2009, 100. Szentes és Orosháza között került elő egy szórvány darab, amely a gorzsaihoz hasonló. KALICZ-SCHREIBER 1991, 12.

¹⁵⁷ Településen került elő. KALICZ-SCHREIBER 1991, 12.

feltételezte.¹⁵⁸

A Makó-kultúrában a Somogyvár–Vinkovci-hatást mutató tárgyak sírokból és telepekről egyaránt ismertek, kronológiai viszonyukból adódóan ezek a Makó kései fázisára datálhatók.¹⁵⁹ A belső díszes tálak a Makó-kultúra egész időszakában megtalálhatók, a kései, Somogyvár–Vinkovci-hatású fázisában is, sőt a hitelesen feltárt darabok zömmel a kései időszakból, sokszor az említett Somogyvár–Vinkovci-eredetű tárgyakkal együtt kerülnek elő.¹⁶⁰ Ezek alapján úgy tűnik, hogy a díszítések kialakításában is fellelhetők különbségek, míg a korai tálak gondosabb, jellemzően tűzdelt technikával készültek,¹⁶¹ addig a kései tálak elnagyolt, durvábban vagy vékonyabban karcolt díszítésekkel rendelkeznek.¹⁶²

A Makó- és a Harangedény-kultúra kapcsolata

A Makó-kultúra hatása a Kárpát-medencében megjelenő Harangedény-kultúra közösségeinek életében vitathatatlan,¹⁶³ a kulturális átalakulásban játszott szerepe viszont még nem teljesen tisztázott.¹⁶⁴ A közöttük létező kulturális és kronológiai viszonyról alkotott elképzelések is sokat változtak az évtizedek során. Sokáig úgy tűnt, hogy a Harangedény-kultúra Budapest területén a kora bronzkor második fázisától kezdődően követi a Makó-kultúrát, s a kora Nagyrév-kultúrával egyidős.¹⁶⁵ A Szigetszentmiklós–Üdülősoron feltárt telep és temetőrészlet nyomán Endrődi Anna igazolni próbálta azt a feltevést, miszerint a kora bronzkor első fázisának, s ezzel együtt a Makó-kultúrának a végére tehető a megjelenésük.¹⁶⁶ Azonban az újabb kutatások és abszolút keltezési módszerek alapján mindez módosulni látszik, s a Harangedény-kultúra közösségeinek hosszabb élettartama rajzolódik ki. Szigetszentmiklós–Felső Ürge-hegyi dűlőről, a Harangedény-kultúra települését és temetőjét is napvilágra hozó lelőhelyről származó radiokarbon adatok szerint 2500–2200 BC között voltak jelen közösségeik,¹⁶⁷ a budakalászi temetőből vett minták hasonló, de még hosszabb életű

¹⁵⁸ KALICZ-SCHREIBER 1991, 13.

¹⁵⁹ KALICZ-SCHREIBER–KALICZ 1999, 85., KULCSÁR 2009, 173.

¹⁶⁰ KULCSÁR 1999, 116–122. Mint például a már említett Aranyhegyi úti, tatai vagy kunpeszéri sírok esetében.

¹⁶¹ Ritkán a mélyen vésett díszítések is jelentkeznek. KULCSÁR 2009, 138. Az urnás rítusú sírokból kerülnek elő a jellegzetes Makó-edények, olykor megjelennek idegen elemek is, viszont a szórt hamvas sírokban sokkal gyakrabban fordulnak elő más kultúrák hatásáról árulkodó tárgyak. KULCSÁR 2009, 78., 84.

¹⁶² KULCSÁR 2009, 138.

¹⁶³ KALICZ-SCHREIBER 1997, 185.

¹⁶⁴ KULCSÁR 2009, 177–178.

¹⁶⁵ KALICZ-SCHREIBER–KALICZ 1999, 84–85.

¹⁶⁶ A leletanyag egy része összefüggést mutat a Somogyvár–Vinkovci- és Makó-kultúrával, egy része viszont már a kora Nagyrév-kultúra felé mutat. Szintén a kora bronzkor IIa fázisára tette létezésüket. ENDRŐDI 1992, 100.

¹⁶⁷ PATAY 2013, Fig. 19.

eredményeket mutattak.¹⁶⁸ Iváncsa–Lapos kiemelkedő jelenetőséggel bír a Makó- és a Harangedény-kultúra kronológiai viszonyának tekintetében. A lelőhely késő Makó-kora Nagyrév-átmenetet is képvisel, ugyanis a tisztán Makó-, illetve Nagyrévi együttesek mellett kevert leletanyagú objektumok is jelentkeztek,¹⁶⁹ emellett a Harangedény-kultúrához köthető tárgyak is megjelentek néhány esetben, ezek a késő Makó együttesekből ismertek.¹⁷⁰

A Harangedény-kultúra anyagi kultúrájában számos helyi vonás fedezhető fel, a házi kerámiák nagy része, így a tálak jelentős aránya eltér a nyugati területekre jellemző formáktól, peremük gyakran belülről tagolt és nyakuk sokszor befelé ívelődik, hasonlóak a Makó- és Somogyvár–Vinkovci-leletek között találhatók. Egyes fazék és tárolóedény típusok esetében is helyi hagyományokról van szó, ilyenek a széles szájú, S-profilú fazekak, s a szélesebb vagy karcsúbb urnaként is használt tárolóedények. A bordadíszek és a felület szándékos durvítása szintén helyi jellegzetesség.¹⁷¹

Az anyagi kultúra számos eleme mellett a temetkezési rítusuk is szorosan kapcsolódik a helyi hagyományokhoz. A Harangedény-kultúra legtöbb magyarországi temetőjében a hamvasztásos sírok aránya dominál,¹⁷² ez a temetkezési rítus a Makó-kultúrából ered.¹⁷³ Ritkán olyan tárgyak is megjelennek, melyek több kultúra elemeit hordozzák magukon, ilyen az egyik Tökölről ismert belső díszes tál is, amely a Makó-kultúra jellegzetes csillagmintás, sakktáblás díszítését hordozza magán, de a Harangedény-kultúra díszítési technikájával lett kialakítva.¹⁷⁴

A két kultúra közötti kapcsolatok két irányúak voltak, olykor Makó-lelőhelyeken is megjelennek a Harangedény-kultúra jellegzetes tárgyai, így van példa harangedény töredékekre Budapest–Kőérberekéről,¹⁷⁵ valamint Iváncsa–Laposról is került elő egy kisméretű töredék.¹⁷⁶ A T-peremű talakat Makó-környezetben két iváncsai darab képviseli.¹⁷⁷

¹⁶⁸ Ezek alapján a lelőhely 2500/2400–2100/2000 BC közé tehető. CZENE 2017, 197., Fig. 18.

¹⁶⁹ KESZI 2020, 124.

¹⁷⁰ KESZI 2020, 104. Fontos megjegyezni azonban, hogy a közlő további Harangedény-elemeket is említ, melyeket a település objektumaiban találtak, ezek viszont még közöletlenek (KESZI 2020, 208., 600. lábjegyzet.), egy csuklódódó lemez már Nagyrév-kontextusból ismert. KESZI 2020, 189., 521. lábjegyzet.

¹⁷¹ KALICZ-SCHREIBER 1997, 185., KULCSÁR 2009, 178. A Somogyvár–Vinkovci-jellegű füles korsók a Harangedény-kultúra sírjaiban és településein is megjelennek. KALICZ-SCHREIBER 1997, 185.

¹⁷² KALICZ-SCHREIBER 1975, 199. A nyugati területekre jellemző korhasztásos rítus Budapest környékén is megtalálható, viszont kimondottan a hamvasztás dominál. KALICZ-SCHREIBER 1997, 184–185. Vannak azonban kivételek, olyan temetők, ahol az inhumációs sírok aránya nagyobb a megszokottnál, például Szigetszentmiklós-Felső Ürge-hegyi dűlő esetében 47% volt. PATAY 2013, 288.

¹⁷³ KALICZ-SCHREIBER–KALICZ 1999, 88.

¹⁷⁴ KALICZ-SCHREIBER 1975, 200., 9. kép 1a–b. Hasonló jelenség a Szigetszentmiklós–Üdülősorról ismert aszimmetrikus fülű harangedény is. ENDRÓDI 1992, 15–17. kép.

¹⁷⁵ HORVÁTH ET AL. 2005, 149.

¹⁷⁶ KESZI 2020, 114. Keszi Tamás alapján Veresegyháza–Ivacsok harangedény töredékei is ide sorolható. KESZI 2020, 180.

A dorozsmai lelőhely kronológiai besorolása

A Makó-kultúra belső kronológiája a kulturális kapcsolatai révén körvonalazódik, korai és kései fázisa ezek alapján választható szét.¹⁷⁷ Idősebb fázisát elsősorban a késő Vučedol-kultúra hatását mutató együttesek alapján lehet elkülöníteni, Budapest tágabb környékén és a Délkelet-Alföldön számos ilyen lelőhely ismert, de természetesen az északabbi területekről is vannak példák.¹⁷⁹ A kultúra kései fázisára, ahogy arról már bővebben írtam, a Somogyvár–Vinkovci-kultúra erőteljes hatása jellemző, ez elsősorban az ivóedények nagyobb arányú megjelenésében nyilvánul meg.¹⁸⁰ A Szeged, Kiskundorozsma–IV. homokbánya kora bronzkori objektumaiból több, különböző korszokhoz, bögréhez sorolható töredék, ráadásul egy idegen környezetben ritkábban megjelenő hengeres testű palack részlete is előkerült, az említettek fényében ezek a Somogyvár–Vinkovci-kultúra hatását reprezentálják.

A belső díszes tálak töredékei önmagukban nem alkalmasak arra, hogy a lelőhelyet keltezzék, viszont a töredékek díszítéseinek kialakítása, az oldaltöredéken látható V-alakú motívum és annak elrendezése jól illeszkedik a korsók, bögrék és palack nyomán feltételezhető kései fázisba. A peremtöredék a Makó-kultúrára jellemző sakktábla mintát hordozza magán,¹⁸¹ vékonyan bekarcolt vonalakból épül fel a minta. A másik darabon rendkívül elnagyolt, durván bekarcolt díszítés figyelhető meg, a V-alakú motívumok hasonló elrendezése a szintén késő Makó-fázisba tartozó Budapest–Aranyhegyi úton talált temetkezésből ismert, emellett Somogyvár–Vinkovci-környezetben, illetve az Ada-csoporthoz sorolt zentai tálon jelenik meg.¹⁸²

A nyílhegynek tudomásom szerint jelenleg nincs párhuzama a Makó-kultúrában, Keszi Tamás viszont megemlíti, hogy az iváncsai lelőhelyről előkerült egy Harangedény-kultúra irányába mutató pattintott nyílhegy, a lelet azonban még közöletlen. A típus a Harangedény-kultúrával jelenik meg, s a kulturális kapcsolatok révén Makó-együttesben is feltűnik. Azon Makó-lelőhelyeket, ahol a Harangedény-kultúra emblematikus elemei megjelennek, a kora bronzkor második fázisának elejére keltezik, így tett Keszi Tamás az iváncsai telep esetében,¹⁸³ hasonlóra jutottak Budapest–Kőérberék előzetes közlésénél is.¹⁸⁴

¹⁷⁷ KESZI 2020, 104. A közlő további hasonló peremtöredékeket is említ a közöletlen Harangedény-elemek között. KESZI 2020, 208., 600. lábjegyzet.

¹⁷⁸ KULCSÁR 2009, 171.

¹⁷⁹ KULCSÁR 2009, 37., 172–173. Ilyen például Szarvas–Bolza-kastély belső díszes talpas tálja, a különleges mélyen vésett díszítésével. KULCSÁR 2009, 138.

¹⁸⁰ KALICZ–SCHREIBER 1984b, 33., KULCSÁR 2009, Fig. 19., 173–174.

¹⁸¹ KULCSÁR 2009, Fig. 29.

¹⁸² KULCSÁR 2009, Fig. 59. 7., Fig. 60. 7., Fig. 61. 2.

¹⁸³ KESZI 2020, 124.

Az ivóedények magas száma, a hengeres testű palack, a belső díszes tálak díszítési technikája, az oldaltöredéken megjelenő V-alakú motívum és ezek párhuzamai, valamint a Harangedény-kultúra közösségeivel kibontakozó kapcsolatok alapján a kora bronzkori település(részlet) biztonsággal keltezhető a Makó-kultúra kései fázisába. A kulturális kapcsolatok alapján a kora bronzkor első fázisának végére, a többi hasonló lelőhely kronológiai besorolása alapján akár a második fázis elejére tehető, de alacsony objektumszám lévén ez utóbbi nem jelenthető ki biztonsággal. Az előkerült állatsontok közül kettőből – a két idegen eredetű tárgyat tartalmazó gödörből – radiokarbon vizsgálatok készülnek, szerencsés eredmények esetén talán pontosabban is eldönthető majd e kérdés.

Összegzés

A Szeged, Kiskundorozsma–IV. homokbánya területén feltárt kora bronzkori lelőhely a leletek és a település szerkezete alapján a Makó-kultúrához sorolható. A leletanyag döntő többségét kerámiatöredékek alkotják, melyek másodlagosan hulladékgödörként funkcionáló objektumokból kerültek elő. Nagy számban szerepelnek a házi kerámiákhoz tartozó töredékek, de finomabb kidolgozású, vékony falú bögrékhez és korsókhoz tartozó darabok is megjelennek. Ezek nem tartoznak a Makó-alapformák közé, a kései együttesekben jelennek meg és a Somogyvár–Vinkovci-kultúra edényformáival mutatnak szoros hasonlóságot.

A Makó-kultúra jellegzetes belső díszes táljait két különböző edényhez tartozó töredék képviseli lelőhelyünkön. Kerék modellek a Makó-kultúra hagyatékában nagyon kis számban jelennek meg, most a dorozsmai modell bővíti a csapatot. A Somogyvár–Vinkovci-kultúra jellegzetes hengeres testű palackja is megjelent a lelőhelyünkön. Amellett, hogy a Makó-kultúra kései fázisára keltezi a leletet, újabb bizonyítékot szolgáltat a késő Makó-közösségek kulturális kapcsolataira.

A Harangedény-kultúra felé mutató radiolaritból pattintott nyílhegy a Somogyvár–Vinkovci-hatásokkal együtt a kultúra kései időszakára helyezi a dorozsmai lelőhelyet. A leletanyag összetétele alapján a kora bronzkor első fázisának végére, talán a második fázis elejére tehető, ez utóbbi meghatározás óvatosan kezelendő a lelőhely méretéből és a leletanyag mennyiségéből adódóan. A folyamatban lévő radiokarbon vizsgálatok talán eldönthetik majd a kérdést.

¹⁸⁴ HORVÁTH ET AL. 2005, 149. Más területeken is kimutatható hitelesen a kultúra kora bronzkor második szakaszának elején való továbbélése, ilyen Délnyugat-Szlovákia területe (KALICZ–SCHREIBER 1994, 42.), illetve ilyen Észak-Magyarország is, amit az Oszlár–Nyárfaszögön feltárt Nyírség-import bizonyít. KOÓS 1999, 107–108.

Bibliográfia

Balogh–Türk 2004 = Balogh Csilla–Türk Attila: Csengele, Fecskés (Csongrád megye). *RKM* (2003) 2004, 199.

Bartosiewicz 1999 = Bartosiewicz László: A lelőhely állatsontanyaga (archaeozoológia). In: Petercsák Tivadar–Szabó J. József (szerk.): *Kompolt–Kistér. Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán (Kompolt–Kistér. A Neolithic, Bronze Age, Sarmatian and Avar site. Rescue excavation at the M3 Motorway)*. Heves Megyei Régészeti Közlemények. Eger 1999, 279–338.

Bondár 1992 = Bondár Mária: Kora bronzkori kocsimodell Börzöncéről (Das frühbronzezeitliche Wagenmodell von Börzönce). *Zalai Múzeum* 4 (1992), 113–127.

Bondár 2001 = Bondár Mária: Adatok a Délnyugat-Dunántúl kora bronzkori kutatási problémáihoz (Contribution to the research problems of the Early Bronze Age in Southwest-Transdanubia). *Zalai Múzeum* 10 (2001) 67–79.

Bondár 2011 = Bondár Mária: *Agyagkocsi modellek a Kárpát-medencéből*. (Kr. e. 3500–1500). Budapest, Archaeolingua 2011.

Bondár et al. 1998 = Bondár Mária–Matuz Edit–Szabó János József: Rézkori és bronzkori településnyomok Battonya határában (Kupfer- und bronzezeitliche Siedlungsspuren in der Gemarkung von Battonya). *StudArch* 4 (1998) 7–53.

Bondár–Székely 2011 = Bondár Mária–V. Székely György: A New Early Bronze Age Wagon Model from the Carpathian Basin. *World Archeology* 43/4. (2011), 538–553.

Bóna 1960 = Bóna István: Clay models of Bronze Age wagons and wheels in the Middle Danube Basin. *ActaArchHung* 12 (1960), 83–111.

Bóna 1965 = Bóna István: The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I–II. *Alba Regia* 4–5 (1963–1964) 1965, 17–63.

Bóna 1992 = Bóna István: Bronzezeitliche Tell-Kulturen in Ungarn. In: Walter Meier-Arendt (Hrsg.): *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main, 1992, 9–42.

Czene 2017 = Czene András: The Position of the Bell Beaker–Csepel Group at Budakalász. In: Kulcsár Gabriella–V. Szabó Gábor (eds.): *State of the Hungarian Bronze Age Research. Proceedings of the conference held between 17th and 18th of December 2014*. Budapest, 2017, 179–199.

Csányi 1996 = Csányi Marietta: Újabb adat kelet-magyarországi kora bronzkorunkhoz. (Teleprészlet Tisza-ékert határában) (New Data of the Early Bronze Age of East Hungary). *Tisicum* 9 (1996), 45–75.

Dani 1999 = Dani János: A kora bronzkori Nyírség-kultúra települései Polgár határában. (Siedlungen der frühbronzezeitlichen Nyírség Kultur in der Umgebung von Polgár). *DMÉ* (1997–1998) 1999, 42–128.

Dani–Cséki 2017 = Dani János–Cséki Andrea: Kora bronzkori művészeti tendenciák a Felső-Tisza-vidéken. In: Dani János–Kolozsi Barbara–Nagy Emese Gyöngyvér–Priskin Anna (szerk.): *Őskoros Kutatók VIII. Összejövetelének konferenciakötete. Debrecen 2013, október 16-18*. MOMOS VIII. Debrecen, 2017, 201–232.

Dani–Kisjuhász 2013 = Dani János–Kisjuhász Viktória: Bestattungen der Makó-Kultur in Berettyóújfalu, Nagy Bócs-dűlő. In: Anders Alexandra–Kulcsár Gabriella (szerk.): *Moments in Time. Papers presented to Pál Raczky on His 60 th birthday*. Ősrégészeti tanulmányok 1. Prehistoric Studies 1. 2013, 671–692.

Dani et al. 2006 = Dani János–Szilágyi Krisztián Antal–Szelekovszky Márta–Czifra Szabolcs–Kisjuhász Viktória: Előzetes jelentés a Berettyóújfalu, Nagy-Bócs-dűlő lelőhelyen 2004-2005 során végzett megelőző feltárásról. Preliminary report of the excavations preceding investment at the Berettyóújfalu, Nagy-Bócs-dűlő site in 2004-2005. *RKM* 2005 (2006), 5–27.

Dani–Tóth 2014 = Dani János–Tóth Katalin: Reflections on the Early Bronze Age contact systems on the Great Hungarian Plain in connection with the Panyola burial. *Satu Mare. Studii și comunicări* XXX/I (2014), 39–66.

Dimitrijević 1977 = Stojan Dimitrijević: Zur Frage der Genese und der Gliederung der Vučedoler Kultur in dem Zwischenstromlande Donau–Drau–Sawe. *VAMZ* 10–11 (1977–1978), 1–84.

Ecsedy 1979 = Ecsedy István: Die Siedlung der Somogyvár–Vinkovci Kultur bei Szava und einige Fragen der Frühbronzezeit in Südpannonien (A Somogyvár– Vinkovci kultúra szavai települése és a déldunántúli korabronzkor néhány kérdése). *JPMÉ* 23 (1978), 1979, 97–136.

Ecsedy 1995 = Ecsedy István: A bronzkor kezdete. In: Maráz Borbála (szerk.): *A bronzkor kincsei Magyarországon. Időszakos kiállítás katalógusa*. Pécs 1995, 14–18.

Endrődi 1992 = Endrődi Anna: A kora bronzkori harangedény kultúra telepe és temetője Szigetszentmiklós határában (The settlement and cemetery of the Bell-Beaker Culture in the district of Szigetszentmiklós). In: Havassy Péter–Selmeczi László (szerk.): *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán 1. (Archaeological Researches on the Line of Motorway M0 1.)*. BTM Műhely 5/1. Budapest (1992), 83–200.

Figler 1994 = Figler Adrás: Die Fragen der Frühbronzezeit in Nordwest-Transdanubien. *Zalai Múzeum* 5 (1994), 21–38.

Gall–Tankó 2007 = Gall Simon–Tankó Károly: Oszlopszerkezetes épület Salgótarján–Pécskőről (A post-framed building at Salgótarján–Pécskö). *Ősrégészeti Levelek* 8–9. Prehistoric Newsletter 8–9. (2006–2007) 2007, 110–116.

Gazdapusztai 1966 = Gazdapusztai Gyula: Korabronzkori lakótelep Csongrádon (Eine frühbronzezeitliche Siedlung in Csongrád). *ArchÉrt* 93 (1966), 241–248.

Gál–Kulcsár 2012 = Gál Erika–Kulcsár Gabriella: Változások a bronzkor kezdetén. A déldunántúli gazdálkodás jellege az állatcsont leletek alapján. (Changes at the beginning of the Bronze Age Characterizing subsistence on the basis of animal remains in southern Transdanubia, Hungary). In: Kreiter Attila–Pető Ákos–Tugya Beáta (szerk.): *Környezet–Ember–Kultúra. A természettudományok és a régészet párbeszéde. Environment–Human–Culture. Dialogue between applied sciences and archaeology*. Budapest 2012, 207–214.

Gogâltan 1999 = Florin Gogâltan: A bronzkori lelőhely értékelése (Bronze Age cemetery. Early Bronze Age). In: Petercsák Tivadar–Szabó J. József (szerk.): *Kompolt–Kistér. Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán (Kompolt–Kistér. A Neolithic, Bronze Age, Sarmatian and Avar site. Rescue excavation at the M3 Motorway)*. Heves Megyei Régészeti Közlemények. Eger 1999, 171–178, 356–359.

Horváth et al. 2005 = Horváth László András–Korom Antia–Terei György–Szilas Gábor–Reményi László: Előzetes jelentés az épülő Kőérberek, Tóváros-Lakópark területén folyó

régészeti feltárásról (Budapest, XI. ker., Kőérberek, Tóváros–Lakópark). Preliminary report on the archaeological excavation conducted parallel to the construction on the territory of the Kőérberek, Tóváros Residential District (Budapest, XI, Kőérberek, Tóváros–Residential District). *Aquincumi Füzetek* 11 (2005), 137–167.

Horváth 1988 = Horváth Attila: Őskor. In: H. Tóth Elvira (szerk.): *Elődeink a Duna–Tisza között. A Kiskunság és környéke története a régészeti leletek tükrében (Our Ancestors between the rivers Danube and Tisza)*. Kecskemét 1988, 7–29.

Horváth 2009 = Horváth Tünde: Pattintással készült eszközök kronológiai szerepe a kora- és középső bronzkor folyamán (The Chronological Role of Chipped Stone Implements in the Early and Middle Bronze Ages). *Tisicum* 19 (2009), 413–440.

Horváth 2010 = Horváth Tünde: A szárazföldi szállítás kezdete és hatása a Boleráz/Baden kultúrák életében (The dawn and the impact of overland transport in the life of Boleráz/Baden Culture). *JAMÉ* 52 (2010), 95–139.

Horváth 2013a = Horváth Tünde: M0/12. kora bronzkori lelőhely kőanyaga (Stone implements of the Bell Beaker Cemetery from Budakalász, M0/12 site). *Archaeometriai műhely* 2013/X/2, 141–176.

Horváth 2013b = Horváth Tünde: Kritika. Bondár Mária: Agyag kocsimodellek a Kárpátmedencéből (Kr. e. 3500–1500), *Archaeolingua*, Budapest 2012. *SEA* 15 (2013), 1–27.

Horváth 2017 = Horváth Tünde: Salgótarján–Pécs-kő: A nem(csak) badeni lelőhely. Salgótarján–Pécs-kő: Not just a Baden settlement. *Neograd* XL, 413–438.

Kalicz 1968 = Kalicz Nándor: *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*. ArchHung 45. Budapest, 1968.

Kalicz 1984 = Kalicz Nándor: Die Makó-Kultur. In: Nikola Tasić (Hrsg.): *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Beograd 1984, 93–108.

Kalicz 1998 = Kalicz Nándor: A kora bronzkori Makó-kultúra két települése Heves megyében (Zwei Siedlungen der frühbronzezeitlichen Makó-Kultur im Komitat Heves). *Agria* 34 (1998), 5–32.

Kalicz-Schreiber–Kalicz 1999 = Kalicz-Schreiber Rózsa–Kalicz Nándor: A Somogyvár–Vinkovci-kultúra és a Harangedény–Csepel-csoport Budapest kora bronzkorában (Die

Somogyvár-Vinkovci-Kultur und die Glockenbecher in der frühbronzezeit von Budapest). *Savaria* 24/3 1998–1999 (1999), 83–114.

Kalicz-Schreiber 1975 = Kalicz-Schreiber Rózsa: Einige Probleme der Frühbronzezeit in Budapest und Transdanubien. *ActaArchHung* 27 (1975), 287–296.

Kalicz-Schreiber 1984a = Kalicz-Schreiber Rózsa: Komplex der Nagyrév Kultur. In: N. Tasić (Hrsg.): *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Beograd 1984, 133–189.

Kalicz-Schreiber 1984b = Kalicz-Schreiber Rózsa: A kora bronzkor időrendi kérdései Budapest környékén és a Tisza vidékén (Chronologische Fragen der frühen Bronzezeit in der Umgebung von Budapest und in der Theissgegend). *BudRég* 26 (1984), 33–48.

Kalicz-Schreiber 1991 = Kalicz-Schreiber Rózsa: A Somogyvár–Vinkovci-kultúra dél–észak irányú közvetítő szerepe a korabronzkorban (Die Vermittlungsrolle in Süd–Nord Richtung der Somogyvár–Vinkovci-Kultur in der Bronzezeit). *BudRég* 28 (1991), 9–43.

Kalicz-Schreiber 1994 = Kalicz-Schreiber Rózsa: Siedlungsfunde und ein Brandgrab der frühbronzezeitlichen Makó-kultur in Budapest. *Zalai Múzeum* 5 (1994), 39–59.

Kalicz-Schreiber 1997 = Kalicz-Schreiber Rózsa: Kora bronzkori temetkezések a Csepel-Sziget keleti partján (Frühbronzezeitliche Bestattungen am östlichen Ufer der Csepel-Insel bei Budapest). *BudRég* 31 (1997), 177–197.

Keszi 2020 = Keszi Tamás: *A kora bronzkori makói és nagyrévi kultúra edénystílusainak változása. Az Iváncsa-Laposi település*. Doktori Disszertáció, Budapest 2020.

Koós 1999 = Koós Judit: Újabb adatok a kora bronzkori Makó-kultúra elterjedéséhez és időrendjéhez Északkelet-Magyarországon (Neue Angaben zur Verbreitung und zur Chronologie der Makó-Kultur in Nordostungarn). *HOMÉ* 37 (1999), 103–128.

Kőrösi 2005 = Kőrösi Andrea: The animal bones from the Early Bronze Age site at Üllő. *CommArchHung* 2005, 138–142.

Kővári–Patay 2005 = Kővári Klára–Patay Róbert: A settlement of the Makó culture at Üllő. New evidence for Early Bronze Age metalworking. *CommArchHung* 2005, 83–137.

Kulcsár 1997 = Kulcsár Gabriella: Adatok a Dél-Alföld kora bronzkori történetéhez (Hódmezővásárhely–Barci-rét kora bronzkori települése 1) (New data to the Early Bronze Age of southern Great Hungarian Plain). In: Havassy Péter (szerk.): *Látták Trója kapuit. Bronzkori leletek a Közép-Tisza vidékéről*. Gyulai Katalógusok 3. Gyula 1997, 13–56.

Kulcsár 1999 = Kulcsár Gabriella: Kora bronzkori belső díszes talpas tálak a Dunántúlon (The Early Bronze Age internally decorated bowls from the Transdanubia). *Savaria* 24/3 (1998–1999) 1999, 115–139.

Kulcsár 2009 = Kulcsár Gabriella: *The Beginnings of the Bronze Age in the Carpathian Basin. The Makó–Kosihy–Čaka and the Somogyvár–Vinkovci cultures in Hungary*. *Varia Archaeologica Hungarica* 23, Budapest 2009.

Kulcsár–Szabó 2000 = Kulcsár Gabriella–Szabó János Győző: Akora bronzkori Makó–Kosihy–Čaka-kultúra temetkezései Kál-Legelő III. lelőhelyen (Heves megye). The graves of the Makó–Kosihy–Čaka culture at site Kál-Legelő III. *Ősrégészeti Levelek* 2/2. (2000), 31–43.

Kürti 1974 = Kürti Béla: Újabb adatok a Dél-Alföld kora-bronzkorához (Neuere Angaben zur Frühbronzezeit der Süd-Tiefebene). *MFME* 1971/2. (1974), 29–51.

Németi–Dani 2001 = Németi János–Dani János: Néhány kora bronzkori sír az Érmellékről (Románia) és a Nyírségből (Magyarország). Adalékok ÉK-Magyarország és ÉNy-Románia kora bronzkorához (Some Early Bronze Age graves from the Érmellék (Romania) and Nyírség (Hungary). Some data on the Early Bronze Age of Northeast Hungary and Northwest Romania). *JAMÉ* 43 (2001), 95–126.

Nevizánsky 2001 = Gabriel Nevizánsky: Príspevok k mladšiemu stupňu kultúry Makó(Kosihy)–Čaka na juhozápadnom Slovensku (Beitrag zur jüngeren Stufe der Makó(Kosihy)–Čaka-Kultur in der Südwestslowakei). *SIA* 49 (2001), 19–38.

Patay 2002 = Patay Róbert: Kora bronzkori leletek Balatonkeneséről (Early Bronze age finds from Balatonkenese). *VMMK* 22 (2002), 43–55.

Patay 2013 = Patay Róbert: Bell Beaker Cemetery and Settlement and Settlement at Szigetszentmiklós: First Results. In: Volker Heyd–Kulcsár Gabriella–Szeverényi Vajk (szerk.): *Transition to the Bronze Age. Interregional Interaction and Socio-Cultural Change at the Beginning of the Third Millennium BC*. Budapest, Archaeolingua 2013, 287–317.

Soafer et al. 2013 = Joanna Soafer–Lise Bender Jørgensen–Alice Choyke: Craft production: Ceramics, Textiles, and Bone. In: Harry Fokkens–Anthony Harding (eds.): *The Handbook of European Bronze Age*. University Press, Oxford 2013, 469–491.

Soproni 1954 = Soproni Sándor: A budakalászi kocsi. *FolArch* 6 (1954), 29–36.

Szabó 1992 = Szabó Géza: A Dunaföldvár–Kálvária tell-település kora bronzkori rétegsora (Die Schichtenreihe der Tellsiedlung von Dunaföldvár–Kálvária zur frühen Bronzezeit). *WMMÉ* 17 (1992), 35–182.

Szalontai 2014 = Szalontai Csaba: *A Maty-ér és a kapcsolódó vízrendszer szerepe és jelentősége Szeged környékének településtörténetében (The role and significance of the Maty Creek and the connected hydrological system in the settlement history of the vicinity of Szeged)*. Doktori Értekezés, Földtani és Őslénytani Tanszék, Szeged 2014.

Szathmári 1999a = Szathmári Ildikó: Beiträge zur frühbronzezeitlichen Geschichte von Nordostungarn. Siedlungsspuren der Makó- und Nyírség-Kultur in Tiszalúc–Sarkad (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén). *JAMÉ* 41 (1999), 59–99.

Szathmári 1999b = Szathmári Ildikó: Adatok a kora bronzkori makói kultúra kérdéséhez (Beiträge zur Frage der frühbronzezeitlichen Makó-Kultur). *Savaria* 24/3 (1998–1999) 1999, 141–152.

Szénászký 1987–1988 = Szénászký Júlia: Kora bronzkori leletek Békés megyéből (Frühbronzezeitliche Funde aus dem Komitat Békés). *ArchÉrt* 114–115 (1987–1988), 141–155.

Szeverényi et al. 2017 = Szeverényi Vajk–Bede Ádám–Czukur Péter–Priskin Anna: Kora bronzkori település Óföldreák–Ürmösön (Early Bronze Age settlement at Óföldreák–Ürmös). In: *Út(on) a kultúrák földjén*. Szeged 2017, 45–98.

Tóth 2001 = Tóth Katalin: Kora bronzkori településrészlet Csongrád határában (Ein frühbronzezeitliches Siedlungsdetail in der Gemarkung von Csongrád). *StudArch* 7 (2001), 115–160.

Tóth 2002 = Tóth Katalin: Kora bronzkori temetkezések Szeged-Kiskundorozsma határában (Frühbronzezeitliche Bestattungen in der Gemarkung von Szeged–Kiskundorozsma). *StudArch* 8 (2002), 31–75.

Tóth 2003 = Tóth Katalin: A kora bronzkor kutatásának helyzete Magyarországon (Die Lage der Frühbronzezeitforschung in Ungarn). *JAMÉ* 45 (2003), 65–111.

Tóth 2004 = A Makó–Kosihy–Čaka-kultúra településeiről (On the Settlements of the Makó–Kosihy–Čaka culture). In: Dani János–Hajdú Zsigmond–Nagy Emese Gyöngyvér (szerk.): Őskoros kutatók II. Összejövételének konferenciakötete. Debrecen 2000. november 6-8. *ΜΩΜΟΣ* 2. Debrecen 2004, 79–92.

Zandler – Péntek 2020 = Zandler Krisztián–Péntek Attila: A Harangedényes kultúra pattintott kőeszközei Szigetszentmiklós–Felső Ürge-hegyi dűlőről (Flint Artefacts of the Bell Beaker Culture from the Field of Szigetszentmiklós Felső Ürge-hegy). *Studia Comitatus* 38 (2020), 29–64.

Rövidítésjegyzék

ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)

ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő (Budapest)

ArchHung = Archaeologica Hungarica (Budapest)

BudRég = Budapest Régiségei (Budapest)

BTM Műhely = Budapesti Történeti Múzeum, Műhely (Budapest)

CommArchHung = Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)

DMÉ = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)

FolArch = Folia Archaeologica (Budapest)

HOMÉ = A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)

JAMÉ = A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)

MFME = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)

Neograd = Dornay Béla Múzeum Évkönyve (Salgótarján)

RKM = Régészeti Kutatások Magyarországon (Budapest)

SEA = Specimina Electronica Antiquitatis (Pécs)

SIA = Slovenská Archeológia (Bratislava)

StudArch = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica (Szeged)

VAMZ = Vjesnik Archeološkog Muzeja u Zagrebu (Zagreb)

VMMK = A Veszprém Megyei Múzeumok Évkönyve (Veszprém)

WMMÉ = A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve (Szekszárd)